

3. Наказ МНС України № 59 від 06.02.2006 р. «Інструкція з організації роботи органів ДПН», розділ 1 і 2.
4. Микеев А.К. Пожар. Социальные, экономические и экологические проблемы. – М., 1994. – 315 с.
5. Брушлинский Н.Н. Совершенствование организации и управления ПО. М.: Стройиздат. 1986. – стор. 317-331.
6. Труш О.О. Досвід побудови та функціонування систем цивільного захисту країн-членів Європейського Союзу Західної Європи. Зб. наук. праць. – Вип. 4 (27).- Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ „Магістр”, 2009. – С. 441-447.

УДК 159.9:331.4

Ковальська І. Е., к. психол. н.

ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОГО ПРОФЕСІЙНО-ОСОБИСТІСНОГО ІМІДЖУ ЯК УМОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ ПРИКОРДОННИКА

Розглянуто питання формування позитивного професійно-особистісного іміджу в аспекті проблеми забезпечення особистої безпеки персоналу Державної прикордонної служби України. З'ясовано, що особиста захищеність прикордонника зумовлюється здоров'язберігаючою, психотерапевтичною, адаптаційною, компенсаційною та дисциплінарною функціями його професійно-особистісного іміджу.

Ключові слова: професійно-особистісний імідж, забезпечення особистої безпеки, прикордонник.

Рассмотрен вопрос формирования положительного профессионально-личностного имиджа в аспекте проблемы обеспечения личной безопасности персонала Государственной пограничной службы Украины. Выявлено, что личная защищенность пограничника определяется здоровьесохраняющей, психотерапевтической, адаптационной, компенсаторной и дисциплинарной функциями его профессионально-личностного имиджа.

Ключевые слова: профессионально-личностный имидж, обеспечение личной безопасности, пограничник.

Постановка проблеми. Державна прикордонна служба України (далі – ДПСУ) – це правоохоронний орган спеціального призначення, що забезпечує недоторканність державного кордону та охорону суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні. З огляду на це питання забезпечення особистої безпеки персоналу прикордонного відомства набувають особливої гостроти та актуальності, адже вони як пересічні громадянами України мають невід'ємні конституційні права на належні, безпечні і здорові умови праці, на охорону та захист життя і здоров'я, зокрема, у процесі трудової діяльності [7].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як показує аналіз наукових праць питання особистої безпеки та захисту працівників правоохоронних органів держави під час їх професійної діяльності вивчали В. Андросюк, О. Бандурка, В. Барко, Л. Казміренко, О. Кретчак, В. Лефтеров, В. Медведєв, О. Тімченко, Г. Юхновець та інші. Проте, щодо особистої безпеки військовослужбовців ДПСУ, то незважаючи на певний інтерес дослідників до неї (Ю. Галімов, В. Іваненко, В. Кохан, В. Олійник, Є. Потапчук та ін.), проблема особистої безпеки військовослужбовців ДПСУ залишається ще недостатньо теоретично і методично розробленою: на сьогоднішній день потребують вивчення питання, які стосуються уточнення сутності особистої безпеки військовослужбовців ДПСУ, визначення критеріїв та показників оцінки рівнів її прояву, шляхів, засобів та умов її забезпечення.

Отже, **метою** статті є розкриття сутності позитивного професійно-особистісного іміджу в аспекті забезпечення особистої безпеки військовослужбовців ДПСУ.

Виклад основного матеріалу. Вирішення проблеми забезпечення особистої безпеки персоналу ДПСУ розпочнемо з пошуку та визначення головних причин, що призводять до нещасних випадків військовослужбовців.

У теорії та практиці управління персоналом виділяються три головні причини нещасних випадків в організаціях [4; 9; 10 та ін.]: випадковості, небезпечні умови та небезпечні дії з боку працівників, при цьому найбільш поширеними, на думку експертів [4; 9; 10 та ін.], є небезпечні умови та небезпечні дії працівників.

Небезпечні умови – це та об’єктивна реалія, що характеризує «професійне поле» діяльності персоналу ДПСУ.

Чинниками, які формують небезпечні умови виконання професійних завдань прикордонників і сприяють прояву нещасних випадків, науковці [4; 12 та ін.] вважають: 1) агресивність середовища, в якому ці завдання реалізуються; 2) зміст та форми роботи; 3) характер завдань; 4) організацію праці; 5) ненормований робочий день; 6) фізичні, емоційні та інформаційні перевантаженнями, 7) дефіцит часу, 8) соціально-побутові умови тощо.

Наступною (але не другорядною) причиною нещасних випадків у діяльності персоналу ДПСУ є їх небезпечні дії [4]. Більшість експертів з питань безпеки та менеджерів давно з’ясували, що усунути нещасні випадки лише шляхом зменшення небезпечних умов неможливо, оскільки в переважній більшості причинами цих випадків постають самі люди. Недостатнє використання індивідуальних засобів захисту, швидкодію, неухважність, зловживання спиртними напоями, переляк тощо – ці та інші небезпечні дії працівників здатні підірвати найкращі спроби щодо мінімізації небезпечних умов.

Зазвичай у системі управління безпекою праці в організаціях працівників, з якими можуть статися нещасні випадки, розподіляють на три типові групи. У першу групу входять працівники, які не дотримуються правил безпеки, оскільки їх не знають. Це найчастіше новачки в організації, недосвідчені та недостатньо проінструктовані у процесі оволодіння новою посадою. Другу групу становлять осіб, які хоча й знають як потрібно діяти, але не дотримуються правил безпечної поведінки через перевтому, особисті негаразди або хворобу, сильне збудження тощо; третю – працівники, які знають як правильно працювати і вміють це робити, але не приділяють значення дотриманню правил безпеки. Третя група працівників – сама небезпечна категорія осіб, оскільки вони не вважають свої ризиковані методи роботи (або дії) небезпечними і не усвідомлюють того, що вони можуть призвести до трагічних наслідків.

Головним критерієм наведеного вище розподілу працівників є їх ставлення до правил безпеки. Але ставлення людини до правил безпеки – це лише один бік проблеми, поведінку людини в певних ситуаціях визначають також її якості, властивості особистості.

Протягом багатьох років фахівці намагалися вирішити, яка група рис характеру вирізняє тих, хто є схильним до нещасних випадків, від тих, хто до них неохочий. Первісно дослідники вважали, що працівники, з якими траплялися переважна більшість нещасних випадків, є більш схильними до них. Сьогодні більшість експертів сумнівається в тому, що схильність до нещасних випадків є універсальною величиною і вмішує всіх тих людей, з якими вони відбуваються незалежно від будь-якої ситуації. Вони стверджують, що людина, яка схильна до нещасних випадків на одній роботі, може бути зовсім не схильною до них на іншій. Іншими словами, схильність до нещасних випадків є «ситуаційною», тобто персональні риси, які сприяють їм, найвірогідніше, залежать від ситуації [9; 10].

Доволі цікавими з точки зору організації управління безпекою персоналу ДПСУ є результати [10] опитування працівників ОВС України щодо якостей, які необхідні їм для забезпечення особистої безпеки. Відповіді працівників (максимум – 5 балів) розподілилися таким чином: професійна підготовленість – 4,70; стійкість до стресу – 4,63; фізична підготовленість – 4,09; рішучість – 4,02; довіра до самого себе при виконанні завдань – 3,95; довіра до зброї – 3,80; ефективність у сутичці – 3,80; здатність до спільних дій – 3,78; емоційна стійкість – 3,46.

Як ми бачимо ядро життєво важливих якостей становлять професійна підготовленість та стійкість до стресу. Достатньо високої оцінки здобули й такі якості як рішучість, довіра до себе під час виконання професійних завдань, довіра до зброї. Тобто з точки зору працівників однаково значущими для забезпечення особистої безпеки є суто професійні і певні особистісні якості. Поширюючи ці результати на специфіку правоохоронної діяльності персоналу ДПСУ, можна стверджувати, що

такий «портрет» правоохоронця, який завдяки своїм професійно-особистим якостям здатний у найбільшій мірі забезпечити особисту безпеку та безпеку оточуючих, може бути певним орієнтиром як для самих прикордонників в їх роботі щодо самовдосконалення, так і для керівників та фахівців відділів по роботі з персоналом у реалізації завдань управління безпекою особового складу.

Відповіді на попереднє запитання дають можливість з'ясувати, яким повинен бути правоохоронець, щоб успішно діяти в ситуації професійного ризику. Не менш важливим для вирішення завдань забезпечення особистої безпеки персоналу ДПСУ є й знання того, які якості прикордонника зумовлюють конфліктогенну поведінку. Певний матеріал з цього приводу дають дослідження науковців [2] щодо рис поведінки тих правоохоронців, які викликали провокаційні дії з боку порушників громадського порядку. Характерними рисами такої поведінки виявилися: 1) нахабне поводження; 2) висловлювання негативного характеру в адресу громадян; 3) необережні і необдумані висловлювання; 4) неохайний вигляд; 5) п'яний вигляд; 6) порушення правил носіння форменого одягу; 7) помилки в професійній діяльності; 8) корупційні діяння; 9) емоційне реагування на грубість з боку провокаторів з метою виклику агресивних дій; 10) зниження порогу відчуття безпеки; 11) утрата пильності; 12) завищена оцінка власних сил і можливостей; 13) недостатня кваліфікація дій безпосереднього керівництва; 14) стрес, психічна невірноваженість; 15) свідоме порушення законності; 16) кумівство; 17) прояви агресії.

Щодо мотиваційно-ціннісних особистісних установок та переконань правоохоронців, що можуть викликати провокаційні дії, то ними виявилися: 1) низький рівень моральності, безчесність, користоловство; 2) безвідповідальність у роботі; 3) недисциплінованість; 4) недобросовісність; 5) виражена мотивація уникнення невдачі.

З урахуванням того, що при описі характерних рис поведінки правоохоронців, які викликали провокаційні дії з боку порушників громадського порядку, дослідники визначають в розрізненому виді основні компоненти негативного індивідуального іміджу працівника, на нашу думку, є всі підстави вважати, що формування позитивного професійно-особистісного іміджу прикордонника сприятиме забезпеченню його особистої безпеки, під якою ми розуміємо такий стан захищеності особистості військовослужбовця ДПСУ від небезпечних факторів професійної діяльності, який сприятиме збереженню життя і здоров'я прикордонника, підтриманню його нормального психічного стану і працездатності під час виконання функціональних обов'язків та службових завдань.

Імідж – це доволі нове поняття, яке увійшло в науковий обіг країн пострадянського простору наприкінці 80-років ХХ століття.

Як показує аналіз наукових праць на сьогоднішній день у спеціальній літературі можна зустріти велику кількість визначень поняття іміджу представника певної професійної групи.

Так, Ю. Андреева, з'ясовуючи взаємозв'язок професійних і особистісних якостей іміджу керівника, доходить висновку, що імідж керівника є інтегральною, індивідуальною характеристикою професійних та особистісних якостей у формі цілісного образу, що відображається в членів колективу та інших осіб, які знаходяться з ним у прямій або непрякій взаємодії [1].

А. Калюжний у своєму дослідженні стверджує, що «імідж учителя – це символічний образ суб'єкта, що створюється при взаємодії педагога з учасниками навчально-виховного процесу» [5, с.12].

Щодо іміджу представників силових структур, то І. Воробйова підкреслює, що «...імідж міліції визначається іміджем її працівників і саме через їх імідж громадяни оцінюють всю організацію та складають уявлення про неї в цілому» [3, с.7].

О. Саватеев вважає, що імідж командира курсантського підрозділу є емоційно забарвленим соціально-значущим образом офіцера, що має характер стереотипу, який склався в свідомості його соціального оточення та впливає на поведінку як самого офіцера, так і його підлеглих [15].

К. Кіткін [6] визначає імідж офіцера міністерства надзвичайних ситуацій як сукупність уявлень, виражених в поняттях і образах, що відображають основні характеристики державної служби, пов'язаної з рятуванням життя людей і майна, особливими видами ризиків в мирних умовах. професійна самореалізація є проявом особистісної самореалізації у певній професійній діяльності.

Отже, підсумовуючи зазначене вище, можна стверджувати, що на сьогоднішній день поняття «імідж» дослідники пов'язують з оцінкою, уявленнями, думкою, образом, стереотипом тощо. З урахуванням цього, на нашу думку, імідж прикордонника можна розглядати з двох позицій:

у широкому розумінні як емоційно сформований стереотип сприйняття образу прикордонника колегами, соціальним оточенням, масовою свідомістю;

у вузькому розумінні як образ конкретного представника прикордонного відомства, у свідомості якого відбувається вибір певної стратегії поведінки, що виражається в індивідуальному стилі діяльності, знаходить конкретний зовнішній прояв через мову, виразність рухів, міміку у сукупності з його зовнішнім виглядом (одяг, зачіска, постава тощо), а також через предметно-просторове середовище, у якому відбувається його професійна діяльність.

В аспекті нашого дослідження найбільш важливим для нас є визначення іміджу в вузькому значенні цього слова, оскільки лише за умови того, що кожен прикордонник буде усвідомлювати значущість власного позитивного професійно-особистісного іміджу й буде намагатися оволо-

діти ним, залежатиме не лише можливість зміни у масовій свідомості старих стереотипів, які, на сьогоднішній день, на превеликий жаль, мають негативний характер, але й його власна безпечна діяльність.

Як цілісна система у процесі оперативно-службової діяльності імідж прикордонника виконує низку взаємопов'язаних функцій. На нашу думку, функціями, які забезпечуватимуть особисту безпеку прикордонників, будуть функція здоров'язбереження, психотерапевтична, міжособистісної адаптації, компенсаторна, дисциплінарна тощо.

Сутність функції здоров'язбереження полягає в тому, що на свідомому та підсвідомому рівні у суб'єктів спілкування відбувається прийом знаків, які формують імідж правоохоронця. Якщо ці характеристики гармонійні, несуть позитивну інформацію і не постають як латентні психогенні впливи у колективі чи соціальному середовищі, де відбувається така діяльність, спостерігається комфортна позитивна психологічна атмосфера. У такій атмосфері прикордонник сам виглядає привабливо, його позитивний імідж виражений у гарному настрої, доброзичливості, оптимістичності, миролюбності тощо сприяє успішному вирішенню професійних завдань, недопущенню конфліктних ситуацій, запобіганню виникненню стресових ситуацій, а отже формує стан особистої безпеки правоохоронця та безпеки пересічних громадян.

Психотерапевтична функція дозволяє особистості завдяки усвідомленню своєї неповторної індивідуальності створювати гарний настрій, формувати упевненість в собі.

Щодо функції міжособистісної адаптації, то правильно вибраний імідж зумовлює швидке входження людини в конкретне соціальне середовище, привертає до неї увагу оточуючих, сприяє оперативному встановленню доброзичливих стосунків.

Компенсаторна функція полягає в тому, що за рахунок дизайну одягу, аксесуарів, зачіски тощо можна відвернути увагу людей від тих недоліків, які має людина.

Щодо дисциплінарної функції хочемо зазначити, що з давніх-давен у суспільстві існує шанобливе ставлення до людей у погонах, оскільки це ті люди, які першими готові виступити на захист своєї Батьківщини, захистити її суверенітет навіть ціною свого життя. Одягаючи форму, кожен військовослужбовець ніби приміряє на себе здобутки своїх попередників, стає відповідальним за результати своїх дій.

Як правило військова форма одягу несе багато інформації про особистість. За зовнішнім виглядом, охайністю й підтягнутістю можна судити не тільки про ставлення до встановлених правил носіння військової форми одягу, але й про стан військової дисципліни й організованості військової частини в цілому. Зовнішній вигляд – це відображення внутрішнього світу людини, ознака здатності і готовності ефективно виконувати службові обов'язки в умовах мирного і воєнного часу. Військова форма одягу має неабияке значення для зміцнення дисципліни і порядку

в армії. Завдяки знакам розрізнення форма сприяє врегулюванню взаємодії між військовослужбовцями, допомагає визначити місце кожного з них у строю. Існує нерозривний зв'язок між зовнішнім виглядом воїнів та їхнім моральним станом. Бути завжди у формі, чисто й охайно одягненим – статутний обов'язок військовослужбовця [16].

Отже, дбаючи про свій зовнішній вигляд кожен військовослужбовець ДПСУ повинен пам'ятати, що статутне носіння військової форми одягу, чистота і охайність, підтягнутість і стройова виправка є тими елементами, які формують його образ у громадян, готовність певним чином діяти і розмовляти.

Як стверджують дослідники, зокрема В. Осьодло [11], на сьогоднішній день в Україні ідеал воїна лише формується. Ці тенденції стосуються й образу сучасного прикордонника, який певним чином окреслений у Концепції розвитку ДПСУ на період до 2015 року, статутах, відомчих стандартах, наказах Адміністрації ДПСУ. Згідно цих концептуально-нормативних документів він великою мірою залежатиме від професіоналізації прикордонного відомства [8]. Однак, незважаючи на це є речі, які не підлягають історичній переоцінці. Такими речами, зокрема, є національно-патріотичні цінності воїна, які досить чітко окреслені у Військовій присязі [16].

Висока моральна культура була й залишається визначальною якістю особистості воїна. Так, у статті 49 Статуту внутрішньої служби Збройних сил України зазначено, що «військовослужбовці повинні постійно бути зразком високої культури, скромності й витримки, берегти військову честь, захищати свою та поважати гідність інших людей...». Стаття 50 цього ж Статуту трактує, що «стосунки між військовослужбовцями повинні ґрунтуватися на взаємній повазі» [16].

«Військовослужбовці повинні бути ввічливими у спілкуванні з іншими особами, виявляти особливу увагу до осіб похилого віку, жінок та дітей, поступатись їм місцем у громадському транспорті, сприяти захисту честі й гідності громадян, додержанню громадського порядку...» [16, ст. 56].

Як показують результати досліджень (О. Бандурка, І. Грязнов, Л. Казміренко, В. Медведєв та інші) правоохоронна діяльність має немало специфічного у виявах моральності. У соціальному плані моральні орієнтири людей у процесі правоохоронної діяльності тотожні тим моральними процесами, що відбуваються у суспільстві. З огляду на це падіння загального рівня моральності у суспільстві неминуче спричиняє руйнацію моральних орієнтирів серед прикордонників, породжує злочинність, хабарництво, корупцію. Очевидно, що за таких умов про ефективність службової діяльності та її високий суспільний імідж не можна й вести мову. Не випадково сьогодні одним із перспективних напрямків дослідження проблем підвищення ефективності правоохоронної діяльності є формування морально-етичних якостей у правоохоронців

(І. Грязнов; Л. Гурієва; С. Крук та ін.). Моральна чистота прикордонника, на нашу думку, перш за все, повинна виявлятися в його абсолютній чесності, непідкупності, сприянні запобіганню корупції, усуненню наслідків корупційних дій.

Закріплення статусу ДПСУ як правоохоронного органу спеціального призначення [13] зумовило посилення й гуманістичної складової в діяльності прикордонного відомства. Гуманізм персоналу ДПСУ, перш за все, спрямований на захист прав, свобод та інтересів особистості. Навіть заходи, що застосовуються проти порушників державного кордону, повинні відповідати характеру і ступеню сформованої небезпеки й сприйматися людьми як необхідні і соціально справедливі. Чинне законодавство надає право прикордонникам застосовувати заходи фізичного впливу, але сила може бути застосована лише за крайньої необхідності і в тій мірі, в якій це потрібно для виконання службових обов'язків [13].

Залишаються незмінними в суспільній свідомості й такі військово-професійні якості як хоробрість, дисциплінованість, висока професійна майстерність.

Щодо конкретних професійних вимог до персоналу прикордонного відомства, то вони чітко окреслені статутами ДПСУ, де, між іншим, зазначено, що прикордонник зобов'язаний: «.....сміливо вступати в сутичку з озброєними правопорушниками, коли цього потребують обставини; дорожити військовим товариством, надавати взаємодопомогу під час несення прикордонної служби, пошуку й затримання правопорушників; виявляти розумну ініціативу, спритність і прикордонну хитрість, наполегливо вдосконалювати свою прикордонну майстерність, старанно зберігати та примножувати традиції ДПСУ і свого підрозділу; у взаємовідносинах з громадянами виявляти високу культуру, витримку і тактовність...» [14, с. 12].

Отже, любов до Батьківщини та патріотизм, гуманізм, бездоганність особистої поведінки на службі й у побуті, чесність, непідкупність, турбота про професійну честь, суспільну репутацію прикордонника; свідомо дисципліна, ретельність та ініціатива, професійна солідарність, взаємодопомога, товариськість, морально-психологічна готовність до дій у складних ситуаціях, самовідданість, сміливість; постійне вдосконалення професійної майстерності, фізична тренуваність, статутне носіння військової форми одягу, чистота і охайність, підтягнутість і строюва виправка – це неповний перелік тих якостей, розвиток яких формує позитивний професійно-особистісний імідж прикордонника і як наслідок сприяє забезпеченню безпеки як самого фахівця у сфері прикордонних питань, так і безпеки пересічних громадян.

Висновки. Таким чином, підводячи підсумки проведеного дослідження, можна зробити такі висновки:

1. Діяльність персоналу ДПСУ є тим специфічним видом праці, який призводить до порушення його особистої безпеки, під якою розу-

міється такий стан захищеності особистості прикордонника від небезпечних факторів професійної діяльності, який забезпечує збереження життя і здоров'я військовослужбовця, його нормального психічного стану і працездатності під час виконання функціональних обов'язків та службових завдань у сфері охорони державних рубежів.

2. Вагомою умовою забезпечення особистої безпеки прикордонника постає формування в нього позитивного професійно-особистісного іміджу. Основними функціями професійно-особистісного іміджу, що визначають успішність цього процесу є здоров'язберігаюча, психотерапевтична, адаптаційна, компенсаторна та дисциплінарна.

3. Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів означеної проблеми, тому подальші наукові розробки будуть стосуватися емпіричного вивчення взаємозв'язку рівня сформованості професійно-особистісного іміджу прикордонника з рівнями прояву його особистої безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Ю. В. Взаимосвязь профессиональных и личностных качеств имиджа руководителя : автореф. дисс. на соискание учён. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Андреева Ю. В. ; Казан. гос. ун-т. – Казань, 2002. – 24 с.

2. Бриков М. В. Психолого-педагогічні аспекти формування навичок дотримання особистої безпеки слідчих прокуратури / Бриков М.В. // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2010. – Т. XII, ч. 2. – С. 59-66.

3. Воробйова І. В. Імідж працівника міліції як чинник розвитку правосвідомості громадян : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Воробйова І. В. ; Харківський нац. ун-т внутрішніх справ. – Харків, 2007. – 20 с.

4. Іваненко В. М. Психологічні умови запобігання травматизму та загибелі військовослужбовців Державної прикордонної служби України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / В. М. Іваненко ; Нац. академія Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький : Вид-во Нац. академії ДПСУ, 2005. – 20 с.

5. Калюжний А. А. Социально-психологические основы имиджа учителя : автореф. дисс. на соискание учён. степени д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Калюжний А. А. ; Ярослав. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. – Ярославль, 2007 – 50 с.

6. Киткин К. Н. Имидж офицера МЧС в общественном мнении : автореф. дисс. на соискание учён. степени канд. социол. наук : спец. 2.00.06 «Социология культуры, духовной жизни» / Киткин К. Н. ; Урал. гос. ун-т им. А. М. Горького. – Екатеринбург, 2008. – 22 с.

7. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/>
8. Концепція розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 19 червня 2006 року № 546/2006. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
9. Котик М. А. Психология и безопасность / М. А. Котик. – Таллин : Валгус, 1981. – 408 с.
10. Матюхіна Н. П. Управління персоналом органів внутрішніх справ України (Теоретичні та прикладні аспекти) : Монографія / Матюхіна Н.П. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Бандурки О. М.. – Харків: Вид-во ун-ту внутр. справ, 1999. – 287 с.
11. Осьодло В. І. Розвиток уявлень про суб'єкт військової діяльності у філософсько-психологічних та військово-історичних студіях / Осьодло Василь Ілліч // Актуальні проблеми психології : Екологічна психологія / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2009. – Т. 7, вип. 20, ч. 2. – С.59–64.
12. Потапчук Є. М. Соціально-психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.09 / Є. М. Потапчук ; Нац. академія Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький : Вид-во Нац. академії ДПСУ, 2004. – 429 с.
13. Про Державну прикордонну службу України [електронний ресурс] : Закон України від 3 квітня 2003 року № 661-IV. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>
14. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України [електронний ресурс] : Закон України від 24 березня 1999 року N 548-XIV. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>
15. Саватеев А. В. Психологические условия совершенствования имиджа командира курсантского подразделения : автореф. дисс. на соискание учён. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Саватеев А. В. ; Воен. ун-т. – Москва, 2001. – 19 с.
16. Статут Державної прикордонної служби з охорони державного кордону України. – Хмельницький : НАДПСУ ім. Б. Хмельницького, 2004. – Частина III : Прикордонний наряд. – 112 с.